

Թ Ո Ւ Ր Ք Բ Ժ Ի Շ Կ Ն Ե Ր Ո Ւ Դ Ե Ր Ը

Հ Ա Յ Կ Ա Կ Ա Ն Ց Ե Ղ Ա Ս Պ Ա Ն Ո Ւ Թ Ե Ա Ն Մ Է Ձ

«Սիոն»ի այս թիւէն սկսեալ հրատարակութեան կու տանք վաստակաւոր հեղինակ եւ Հայ Դատի աշխատանքներուն մէջ իր պատուարեր ճիգերը բերած Փրօֆ. Վահագն Տատրեանի (State University of New York - Geneceo) վերջերս Անգլերէն լեզուով լոյս տեսած գրքին Հայերէն թարգմանութիւնը, կատարուած ուսուցիչ Պր. Արամ Պէլեանի կողմէ: Դրքին ընդհանուր խորագիրն է. «Թուրք Բժիշկներու Դերը Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի ընթացքին Օսմանեան Պետութեան կողմէ իրագործուած Հայոց ջարդին մէջ»:

ԽՄԲ.

Հ Ա Մ Ա Ռ Օ Տ Ա Կ Ն Ա Ր Կ

Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի ընթացքին, Թուրքերու կողմէ իրագործուած Հայոց ցեղասպանութեան մասին եղած հետազոտութիւններուն մէջ գրեթէ անտեսուած է ոճրագործներուն իսկական ինքնութիւնը: Այս ուսումնասիրութիւնը ի յայտ կը բերէ Թուրք բժիշկներու վրձնական դերը այս ցեղասպանութեան ծրագրման և իրագործման մէջ: Այս բժիշկները ազդեցիկ էին ոճիրին ազգայնական-գաղափարական արդարացումները տարածելու մէջ, ինչպէս նաեւ կազմակերպելու և առաջնորդելու այն խումբերը, որոնք Հայոց ջարդը իրագործեցին ամբոխային տեղահանութեամբ, գնդակահարութեամբ, բժշկական փորձերով և սպանութիւններով և այլ միջոցներով: Յայտնութիւնները ծնունդ կու տան բժշկական բարոյագիտութեան վերաբերեալ տխուր հարցումներու, մասնաւորապէս երբ անոնք կը կապուին մօլեռանդ և մասնաշաղկապ գաղափարաբանութեան մը հետ:

Ն Ա Խ Ա Բ Ա Ն

Շատ քիչ գրուած է Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի ընթացքին Հայոց դէմ իրագործուած ջարդի մասին, այն

ոճիրին՝ զոր Թուրք քաղաքագէտները մինչեւ այսօր կ'ուրանան և զոր խաւարով պատուած կը մնայ, ջարդի վերաբերեալ արխիւներու մէջ գտնուած տեղեկութիւններուն անհասանելի ըլլալուն պատճառաւ: Այս նախնական և անկատար ուսումնասիրութիւնը հիմնուած է գլխաւորապէս Եւրոպական ազդեցիկներու վրայ, և մասնաւորապէս Բրիտանական Տեղեկատուութեան Դրասենեակի տեղեկագիրներու՝ Թուրքիոյ Անգլիոյ կողմէ գրուած կարճատեւ շրջանէն (1918-21), ինչպէս նաեւ Գերման տականատեսներու վկայութիւններուն վրայ: Այս վկայութիւնները մասնաւոր կարեւորութիւն մը կը ստանան երբ նկատի առնենք Գերմանիոյ բարեկամութիւնն ու դաշնակցութիւնը Օսմանեան կայսրութեան հետ պատերազմի շրջանին: Մեր այլ ազդեցիկներէն են Ամերիկեան տեղեկագիրները, մեծ մասամբ բժիշկներէ և հիւանդապահներէ, ու նաեւ Թրքական Զինուորական Ատեանի ատենադրութիւններ և փաստաթուղթեր (Դեկտ. 1918 - Մայիս 1919), որուն պաշտօնն էր յայտնել ոճրագործներու ինքնութիւնն ու պատժել զանոնք: Թէև կան բազմաթիւ հայկական տեղեկութիւններ, որոնք թանկարժէք կրնան ըլլալ այս պատմական ուսումնասիրութեան համար, սակայն զանոնք մեծապէս օգտագործելը զանց առինք, տեղի չտալու նախապաշարութիւններէ կասկածի:

Այս բոլոր ազդեցիկները կը մատնանշեն այդ նոյն ահաւելի իրողութիւնները, որոնք կը վերաբերին Հայոց ջարդի գաղափարը որդեգրողներուն, զայն կազմակերպողներուն և գլխաւոր ոճրագործներուն, և այս անձերը բժիշկներն են յատկապէս և հիւանդապահները ընդհանրապէս, որոնք կեդրոնական դեր խաղցան արարքին ամբողջ ընթացքին: Թուրք բժիշկները, Թրքական Զինուորական Ատեանին գիմաց ըրած իրենց վկայութիւններուն, ինչպէս նաեւ հրապարակային

տեղեկություններում մէջ, պատմեցին բազմաթիւ դէպքեր՝ իրենց պաշտօնակիցներու Հայերը թունաւորելու, ծովուն մէջ խեղդելու, անդթօրէն սպաննելու և անոնց վրայ բռնկական փորձեր կատարելու մասին (մարդկութեան կործնեցաւ բարիքին համար)։ Այսպիսի կազմակերպուած բռնկական սպանդներ շատ բնականաբար կը զուգորդուէին այսօր Նազի բռնկաներու Հրէից աղէտի ընթացքին գործադրածին հետ։ Այստեղ ներկայացուած ապացոյցներու զօրութեան շնորհիւ կը յայտնուի թէ անոնց կարապետները Օսմանեան պետութեան մէջ էին։

Թուրք բռնկաները ձեռնամուխ էին ոչ միայն բռնկական սպանդի մէջ Հայոց ֆարդի ժամանակ, այլև կազմակերպուած սպանդը ծրագրելու մէջ։ Անոնցմէ գրեթե բոլորներն են Տքթ. Նազըմ և Տքթ. Պէշտաթին Շաքիր, երկու վարիչ գէմքեր՝ այդ օրերուն ղեկավար Իթթիհատ կուսակցութեան (իշխանութեան եկած 1908ին) կեդրոնական կոմիտէի Բարձրագոյն Վարչութեան։

Կեդրոնական կոմիտէն էր որ այս կուսակցութեան գաղափարաբանութեան գործունէութիւնը և քաղաքական ծրագիրը կը սահմանէր, մինչ քարձրագոյն վարչութիւնը տեսակ մը քաղաքական մարմին մըն էր (politbureau) որ կը սահմանէր Օսմանեան կայսրութեան թէ՛ արտաքին և թէ՛ ներքին գործունէութիւնը։

Նազըմ և Շաքիր իրենց բռնկական ուսումը ստացած էին Պոլսոյ մէջ։ Նազըմ յաւելեալ փորձառութիւն մը ստացած էր Փարիզի մէջ։ Երկուքը որպէս քաղաքական աքսորեալներ կը պատրաստէին Ապտիւլ Համիտի վարչաձեւը տապալելու ծրագիրը։ Իրենց շնորհիւ է որ 1908ի երիտասարդ թուրքերու յեղափոխութիւնը տեղի ունեցաւ, որուն հետեանքով այս երկուքը յարատեւ գէմքեր եղան այս կուսակցութեան ղեկավարութեան մէջ։ Իրենց վճռական ոյժի դիրքերուն հասան 1912-18ի շրջանին, ծածկօրէն օգտագործելով իրենց ազդեցութիւնը (բացի երեք ամիսներէ, որոնց ընթացքին Տքթ. Նազըմը ծառայեց որպէս կրթական Նախարար)։ Յետ-յեղափոխութեան շրջանին, Տքթ.

Նազըմ կարճ ժամանակուայ մը համար ծառայեց որպէս գլխաւոր բռնկ Պոլսոյ քաղաքապետարանի հիւանդանոցին մէջ, մինչ Տքթ. Շաքիր օրինակուն (բարոյագրական) բռնկութիւն դասաւանդեց Պոլսոյ բռնկական գոլէճին մէջ։

Թէ՛ Նախա-յեղափոխական շրջանին և թէ՛ անկէ ետք, Իթթիհատ կուսակցութիւնը մեծ փորձառութիւն չափեցաւ վերածելու թուրքիան միատարր ու միացեղ պետութեան մը, վճռականօրէն պայքարելով կայսրութեան մէջ գտնուող զանազան ազգերու դէմ, որոնք դիմադրեցին ձուլումը և ջանացին պահել իրենց ազգային ինքնութիւնը։ Իրենց ունեցած փորձառութիւնը իր ազդեցութիւնը ունեցաւ յղանալու, կազմակերպելու և գործադրելու Հայոց գէմ ուղղուած ֆարդի ծրագիրը պատերազմի օրերուն։ Զանազան տուեալներ նպաստեցին դժոխային այդ ծրագրի իրագործման։ Կար Հայ և Թուրք անհամաձայնութիւններու երկարատեւ պատմութիւնը, ներառելով թրքական պատահական ֆարդերը Հայոց գէմ, Հայերու անպաշտպան վիճակը և յառաջացած կազմալուծումը, փախտը Օսմանեան պետութեան, ինչպէս նաեւ զինեալ պայքարներ, որոնց իբրեւ արդիւնք՝ զանազան ազգեր (Պալքանեան), Եւրոպական պետութիւններու օգնութեամբ, կրցան ազատագրուիլ Օսմանեան լուծի բռնկալուելէն։ Այդ շրջանը ուսումնասիրողներէն մին, մօտ 1913ին, կը յայտարարէ. «Ալպանները, Յոյները և Սլաւները ոչ ևս հպատակ ազգութիւններ են. միայն Հայերը և Արաբները մնացին»։ Թրքական ազգայնական հակումը համա-թուրանական ցեղապաշտութեան, որ ջանաց ցեղային տարրերը միացնել Օսմանեան իշխանութեան տակ, ձեռով մը կը ստուերոտէ անոր համա-Իսլամական կեցումը։ Այս իրողութիւնը մղեց Իթթիհատ կուսակցականները իրենց ուշադրութիւնը կեդրոնացնել արեւելեան Թուրքիոյ, Կովկասի և անդր-Կովկասի վրայ, և Արաբական աշխարհը առժամաբար անտեսել։ Հայերը այս կողմէ արգելք մըն էին իրենց սեւ ծրագիրներու գործադրումին, այլև չունէին պաշտպան մեծ պետութիւն մը։

1919-20 թ. թուրք Զինուորական Ատեանի ատենագրութիւններուն համաձայն, այս երկու բժիշկները կեդրոնական դեր մը խաղցան, Հայոց ջարդը կազմակերպող խմբակներուն ցուցմունք և ուղղութիւն տալու գործին մէջ։ Արեան ծարաւի ոճրագործներ, Արդարութեան և Ներքին Նախարարութիւններու կողմէ տրուած մասնաւոր արտօնագրով մը ազատ արձակուած էին երկրի զանազան բանտերէն և կազմակերպուած որպէս մարդասպան խումբեր, իւրաքանչիւրը 50-200 հոգի, «Զէթէ» անունին տակ, որ կը մատնանշէ բաղադրութիւնը այն դերերուն, որոնք առնչութիւն ունին ֆէտայիներու և աւազակներու հետ։ Զանոնք կը ղեկավարէր մասնաւոր սպաներու խումբ մը, որուն անդամները Օսմանեան Պատերազմական կաճառը աւարտողներ էին։

Այս երկու բժիշկներու կեդրոնական դերը չնշտուած է օրինազանցութեամբ, ամբաստանութիւններու և վճիռներու շարքով՝ տրուած Թրքական Զինուորական Ատեանի կողմէ։ Օրինազանցութեամբ գլխաւոր ամբաստանագիրը, ներկայացուած խտեանին՝ 28 Ապրիլ 1919ին, կը յիշէ Տքթ. Նազըմի անունը ութ անգամ, եօթ անգամ զինք ներկայացնելով որպէս գլխաւոր կազմակերպողը Մասնաւոր Հաստատութեան պատկանող մարդասպան խումբերուն։ Թէև այս խումբերէն չտանք սկիզբը գործածուեցան որպէս վարքիզաններ Ռուսիոյ և կովկասեան սահմանի շրջաններուն վրայ, սակայն Ատեանին օրինազանցութեամբ, ամբաստանագիրը հաստատեց թէ «այս ոճրագործներուն և աւազակներուն» կազմակերպելու գլխաւոր նպատակն է ջարդել և բնաջնջել Հայ անդամներու կարաւանները և թէ այլ պատճառաբանութիւններ պարզապէս պատրուակներ են մոլորեցնելու դիւրախար ժողովուրդներ։ Ամբաստանագիրը կը մէջբերէ 15 Յուլիս 1915ին զրկուած հեռագիր մը էրզրումի նահանգի կառավարիչին կողմէ, որուն մէջ կը պատկերացնէ ճանապարհները և աւազակները, որոնք կը գործեն Մասնաւոր Հաստատութեան անուն տակ, որպէս ոճրագործները «յարձակումներու և բռնարարութիւններու»

րու։ Ութերորդ ակնարկութեան մէջ, Տքթ. Նազըմը յստակօրէն կը յիշուի որպէս վերջնական որոշումներ տուող և ջարդը իրագործողներէն մին։ Իրեն կը վերագրուի ըսած ըլլալ թէ Հայոց դէմ առնուած միջոցները «որոշուեցան կեդրոնական կոմիտէի կողմէ ի և ընդարձակ խորհրդակցութիւններէ ետք», և թէ «անոնցմէ ակնկալուած նպատակն էր չլուծել Արեւելեան Հարցը»։ Ատեանին յետագայ նիստերուն մէջ, հինգ գլխաւոր իթիւնաւորական ղեկավարներ, խտապահանջ հարցաքննութենէ ետք վկայեցին և հաստատեցին Նազըմի դերը աւազակախումբերու կազմակերպութեան մէջ։

Տքթ. Շաքիրը ևս ութ անգամ յիշուած է գլխաւոր ամբաստանագրին մէջ իր կրկնակ հանգամանքներով. — որպէս քաղաքական ղեկավարը Մասնաւոր Հաստատութեան և որպէս մարտային հրամանատարը ջարդարար խումբերուն, որոնք արեւելեան նահանգներուն մէջ կը գործէին։ Զինք դատապարտող ամենէն զօրաւոր ապացոյցը ներկայացուց երրորդ Բանակի Հրամանատար Ուահիդ Փաշան, որ ամփոփեց իր շնորհագրկուած հետեւող բառերով. — «Հայոց ջարդը, բնաջնջումը և կողոպուտը հետեւանքն էին «Իթիւնա» վէ Թէրաքքի» որոշումին։ Պէհաւատին Շաքիրն էր որ մարդասպաններ կը հայթայթէր, զանոնք կ'ուղղէր և երրորդ Բանակի շրջանին մէջ կ'աշխատեցնէր կառավարական ղեկավարները կ'ենթարկուէին Շաքիրի հրամաններուն և ցուցմունքներուն։ Բոլոր մարդկային ողբերգութիւնները, զրգուռները և եղժման արժանի տարաքնները երրորդ Բանակի գործունէութեան շրջանին մէջ իր գաւաղրութիւններուն տրդիւնքն էին, անոնց մէջ ըլլալով զինուորագրութիւնը կախաղանի արժանի ոճրագործներու և արիւնլուտ ձեռքերով ու արիւնոտ աչքերով ճեմատներուն։

Յաճախ, չհշտելէ ետք այն իրողութիւնը թէ «պարպումները» դիմակ մըն էին բնաջնջումի, Զինուորական Ատեանը կը մէջբերէ գլխաւոր ամբաստանագրին մէջ Շաքիրի հեռագիրը, որուն նկարը (Յորօփին) Ատեանին մօտն էր։ Այս հե-

առգրին մէջ Շաքիրը իրեն ենթականերէն մէկուն, Խարբերդի (Հարփութ) պատասխանատու քարտուղարին կը հարցնէ. «Միթէ Ձեր չրջանին պարպումի ենթարկուած Հայերը բնաջնջուեցան: Միթէ անոնց անձխոռմը կ'իրագործուի, և կամ թէ անոնք միայն տեղահան կ'ըլլան և կ'աքսորուին: Այս կէտը յստակեցուցէք, եղբայր»:

Պատասխանատու քարտուղարներուն շարք մը դատաւարութիւններուն իր վերջնական փաստարկութեան մէջ, ընդհանուր դատախազը դատաւարեց «տեղահանութիւնները որպէս պատրուակ ջարդերու» և ակնարկելով Շաքիրի հեռագրին՝ հաստատեց: Այս հաստատուած իրողութիւնը նոյնչափ յստակ է ինչպէս $2 + 2 = 4$ համեմատութիւնը: Այս դատին առում վճիռը կը նկարագրէ Շաքիրը որպէս կազմակերպողը և հրամանատարը մարդասպան խումբերուն, որոնք կը գործէին արևելեան նահանգներուն մէջ և Մասնաւոր Հաստատութեան հովանիին տակ, Դարանակալ սպանդը և բնաջնջումը տեղահաններու կարուստներուն՝ զանոնք հաշուեյարդարի ենթարկելու գլխաւոր գործելակերպն էր:

Շաքիրին դերը հաստատեց նաև պատերազմէն ետք էրզրումի կառավարիչ Մուսիրը: Ան յայտարարեց. «Շաքիրին առաջ քշած սճրագործները կազմակերպեցին տեղահանուածներու ջարդը ամենէն անգութ ձևերով»:

Հասան Թահին, էրզրումի կառավարիչ պատերազմի ընթացքին, հաստատեց Հարփութի դատաւարութիւններուն երկրորդ շարքին մէջ (2 Օգոստոս 1919) թէ Շաքիրը գործօն պետն էր Մասնաւոր Հաստատութեան և թէ յատուկ ծածկագրերը կը գործածէր իր հազարգազութիւններուն մէջ, ուղղուած Պատերազմական և Ներքին Նախարարութիւններուն:

Տքթ. Նազըմի դերին մասին խօսած են նաև կարգ մը Թուրք հեղինակներ: Յուլիոս Ռիֆֆի Աթա, ծանօթ իթթիհատական մը, որ աշխատած է որպէս անձնական քարտուղար նախ Թալէաթի և ապա Քէմալի մօտ, որոնք երկու գլխաւոր սիւներն էին «Երեքներու Յանձնախում-

բքին, իր յաշերուն մէջ կը նկարագրէ իր փորձառութիւնը Նազըմի հետ որպէս կազմակերպողը դատապարտուած սճրագործներուն: Երբ ուսանող էր Պոլսոյ Զինուորական Կաճախին մէջ, պատերազմի ծագումին, ան մօտեցու Նազըմին, սորվելու այս վերջինէն մասնաւոր պաշտօններու համար սպաներ զինուորագրելու ձևեր: Տքթ. Նազըմ կոպտօրէն իրեն ըսու թէ այն պաշտօնները, որոնք աղերս ունին դատապարտուածներու ջոկատները ղեկավարելու հետ, զինուորական դադանիքներ են: Հեղինակին մօտ եղած հակազդեցութիւնը՝ «Այս առաջարկուած մարդասպաններու բանակը զիս կորսուածի վիճակին մէջ կը գնէ»:

Այսպիսի անսահման և ընդարձակ ջարդի մը կազմակերպումը ենթադրելու տայ մեզ թէ ոչ միայն գերագոյն հեղինակութիւնը, այլ նաև հիմնական կառոյցը նախարարութիւններուն, զինուորական հրամանատարութեան և ղեկավարութեան հիմնական կազմուածքը իրագոյն էին և գործօն դեր ունեցան պիզալի այդ արարքներու գործադրման մէջ: Թուրք պատմիչ մը, Շէվքէթ Սիւրէյէթ Այաւ. միր, կը նկարագրէ Նազըմը որպէս «զեկավարը իթթիհատի անարեկ բազուկին պատերազմի ընթացքին»: Ուրիշ երկի մը մէջ գինք կը ներկայացնէ որպէս մէկը՝ որ կը պատկանէր իթթիհատի կեդրոնական անձնաւորութիւններու շարքին, և որոնց ձեռքին մէջ կը կեդրոնանար ոյժը: Ան խորանուած էր պատասխանատուութեամբը ճամնարիւնարրու պատմութիւններու, որոնք կը յատկանշեն մեր վերջին կայսրութեան խաւարագոյն շրջանը:

ՎԱՀԱԳԷ ՏԱՏՐԵԱՆ

Թրգմ. ԱՐԱՄ ՊԵՂԵԱՆ

(Շարունակելի՝ 1)

